

АКАДЕМІК Д.І. ЯВОРНИЦЬКИЙ І НАДДНІПРЯНЩИНА В КОНТЕКСТІ ЕПОХИ

УДК 94 (477) «1884/1940»

С.І. Світленко

Дніпропетровський національний університет

Д.І. ЯВОРНИЦЬКИЙ І УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ

Розглянуто характер та особливості національного самоусвідомлення академіка Д.І. Яворницького, його дієвий внесок у розвиток української національної справи.

Багатогранна особистість Д.І. Яворницького викликає все більший дослідницький інтерес у сучасного покоління вчених. Святкування 150-річчя з дня народження визначного українського історика, археолога, етнографа і фольклориста, педагога, організатора музейної та архівної справи, літератора і мовознавця актуалізувало вивчення його життя і діяльності, свідченням чого є низка змістовних публікацій у наукових журналах і збірниках, видання перших томів двадцятитомного видання його «Творів» [1; 2; 11; 15; 16]. Водночас можна констатувати, що ще далеко не всі аспекти життя та діяльності Д.І. Яворницького вичерпно вивчені. Деякі з них потребують ґрунтового осмислення. Широкі дослідницькі перспективи в цьому напрямку відкриває опрацювання цінної археографічної публікації епістолярної спадщини Д.І. Яворницького [4–7].

До числа ще недостатньо розроблених тем належить сюжет про українське національне самоусвідомлення Д.І. Яворницького. Його розробка важлива не тільки з погляду поглибленого осягнення непересічної постаті Дмитра Івановича, а і в більш широкому, загальнонаціональному вимірі. Адже Д.І. Яворницький належав до тодішньої інтелектуальної еліти і вивчення його національної ідентичності дасть можливість докладніше усвідомити складний загальний процес

українського національного усвідомлення, його складові, рушійні сили та результати.

Національна ідентичність базується на цілій низці чинників світо-відчуття і світосприйняття, витоки яких випливають з органічного, природного, етнічного. З іншого боку, національна ідентичність ґрунтується на набутих факторах соціального, політичного та духовно-культурного характеру, які об'єднують національне усвідомлення різних за етнічним походженням людей. Про ідентитети національної ідентичності вже йшлося в науковій літературі [9, с. 95–96].

На наш погляд, основоположним ідентитетом національної ідентичності є самоусвідомлення особою належності до певної нації з її спільною історичною пам'яттю, історичним мисленням, світосприйняттям, що визначають образ своєї батьківщини з певною територією, людністю і т. ін. в минулому, у сьогоденні та в майбутньому. Отже, цей ідентитет лежить у площині національної свідомості. Не менш важливе значення належить ідентитету національно-культурному, який віддзеркалює спільність у галузях політичної, соціальної, економічної, мовної, духовно-релігійної культури в найширшому сенсі цього слова. Ще одним визначальним ідентитетом є національно-психологічна єдність, яка відбиває певний національний характер. Нарешті, національна ідентичність не мислима без енергії національної дії, підпорядкованої служінню національній справі у різних вимірах. Розглянути постать Д.І. Яворницького в контексті основних прикмет української національної ідентичності, з'ясувати витоки та особливості його національного самоусвідомлення і є метою даної статті.

Д.І. Яворницький чітко усвідомлював себе українцем і з гордістю підкреслював це за різних обставин, інколи в ситуаціях, які могли визначити його життєву і професійну долю. Так, коли у 1885 р. під час конкурсного відбору на викладацьку роботу до Миколаївського інституту шляхетних дівчат міністр народної освіти І.Д. Делянов зацікавився походженням Д.І. Яворницького і запитав конкурсанта: «Так Ви малорос?», то почув тверду, повну внутрішнього достоїнства відповідь: «Малорос, Ваше Високопревосходительство!» Міністра підкупила відвертість конкурсанта, а головне – його велика ерудиція. За цих умов І.Д. Делянов визнав очевидні переваги Д.І. Яворницького перед його конкурентами і запевнив його: «Ви будете у нас у великім ходу» [7, с. 100].

Національна гордість Д.І. Яворницького щодо свого українського походження, напевно, базувалася на сімейних традиціях. Його батьки – бідний сільський псаломщик, згодом дяк Іван Якимович і проста

селянка Ганна Матвіївна — жили незможливо, але змогли з дитинства прищепити маленькому Дмитру любов до народної пісні, до славетних лицарів-запорожців. Дмитро Іванович знав про давні коріння свого родоводу, які простежувалися на слобожанських теренах аж до другої половини XVII ст. і губилися серед панства Галичини ще до Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького [1, с. 7–8]. Вчений-історик із гордістю зазначав, що його дід і батько писалися Яворницькими [7, с. 109].

Є підстави стверджувати, що для Д.І. Яворницького питання національної ідентичності було принциповим. Не випадково у листі до редактора журналу «Киевская старина» Ф.Г. Лебединцева від 6 травня 1886 р. він просив, щоб під його статтями стояв підпис: «Д.И. Эварницкий. (Д.І. Яворницький)». Цим він хотів підкреслити, що є «не лях, а українець» [7, с. 104].

Українство для Д.І. Яворницького було невід’ємне від категорії «наше». Тому його оцінка інших діячів, незалежно від їхнього етнічного походження, спричинялася тим, як вони ставилися до українців. Приміром, Дмитро Іванович глибоко шанував росіянку, графиню П.С. Уварову, відмічаючи, що вона, за його словами, «дуже поважна, а головна річ прихильна до нас, українців...» (виділ. — С.С.) [7, с. 54].

Емоційно-психологічною основою національної ідентичності Д.І. Яворницького було глибоко вкорінене в його особистість почуття патріотизму, яке виявлялося у щирій любові до рідного краю. Своєю батьківщиною він вважав Україну, яка уявлялася цілісним масивом своєї землі. Улюбленим краєм Дмитра Івановича, безперечно, було Запорожжя, овіяне славним романтизованим минулим українських козаків — східноєвропейських лицарів. Для молодого історика, який розпочав активно вивчати козацьку проблематику, ця земля була «священною». У листі до громадського діяча, педагога і письменника Г.І. Маркевича від 4 жовтня 1884 р. Д.І. Яворницький зізнавався у любові до «свого Запорожжя» і писав, що готовий був усе залишити, щоб тільки стояти на цій землі. Саме ця українська земля була співзвучна його натурі, саме вона втішала, надавала «широкий простір» для розвитку внутрішнього «я» [7, с. 113].

Справжніми, життєво визначальними історико-географічними символами для Д.І. Яворницького стали такі, як «Запорожжя», «запорожці», «Дніпро», «пороги», «степ». Ці слова набули для молодого дослідника магічно-сакрального змісту, надавали чарівливий, живий, захоплюючий заряд життєвої енергії, визначали його просторову

ідентифікацію. У листі до свого однодумця, українського фольклориста, етнографа, педагога і громадського діяча Я. П. Новицького від 13 жовтня 1884 р. Дмитро Іванович визнавав: «Дніпро, степ, пісня, сопілка – ось що для мене вище всього на світі». У цій системі сакральних символів Д.І. Яворницького визначальною категорією став Дніпро, який називався «святим» [7, с. 159, 155, 157].

Утім рідний просторовий світ Д.І. Яворницького не обмежувався лише милими його серцю землями Запорозжя. Для внутрішнього самоусвідомлення вченого рідною Батьківщиною виступала вся Україна. Свої щирі почуття любові до рідної української землі він неодноразово висловлював у листах своїм кореспондентам. Так, 22 лютого 1886 р. він із тугою писав Я.П. Новицькому: «Ой, Боже, скільки ж тоді я дав би за те, щоб бути мені на своїй Україні» [7, с. 169]. В іншому листі від 14 грудня 1886 р. до цього ж адресата Дмитро Іванович писав про подаровану ним сину Якова Павловича – Кості – книгу Шевченкових «Гайдамаків», щоб той «уже змальству любив так щиро нашу неньку Україну, як любимо ми її» [7, с. 175].

У листі до свого друга, українського письменника, видавця, перекладача, лікаря і культурно-громадського діяча К.О. Білиловського від 8 травня 1897 р. Д.І. Яворницький зізнався: «І всі мої думки на Україні...». При цьому, розмірковуючи, куди переселитися на постійне проживання, він називав такі українські міста, як Полтава та Чернігів, Житомир та Кам'янець-Подільський. Отримавши у 1885 р. запрошення від галичан на археологічний з'їзд, молодий дослідник висловив велике бажання поїхати до Галичини. У 1900 р. Д.І. Яворницький звернувся до відомого історика М.С. Грушевського, висловлюючи своє прагнення виїхати з Москви до Галичини для захисту магістерської дисертації у Львівському університеті та задля облаштування на постійне проживання [7, с. 30, 163, 61].

Почуття палкої любові до України Д.І. Яворницький зберігав усе своє життя. У листах до видатного живописця І.Ю. Рєпіна від 3 квітня та 3 травня 1925 р. він зізнався, що працював «на ниві дорогої і рідної мені України», «для своєї дорогої України і для своїх земляків» [7, с. 202, 203]. Напевно, цілком не випадково видатний вчений підписував свою зворотну адресу, як це зробив у листі 25 березня 1932 р. до В.І. Рєпіної, саме так: «Україна, Дніпропетровськ, акад. Д.І. Яворницькому» [7, с. 218].

Любов Д.І. Яворницького до України була широю і дихала зі стоїнок його численних праць, які безумовно мали не тільки пізнавальне,

а й світоглядно-виховне значення. Так, сільський священник, краєзнавець, історик та шанувальник старовини В. Голинський, прочитавши «Историю запорожских казаков», дійшов висновку: «...любите Ви Малоросію. І я, хоча родом півничанин, полюбив її» [6, с. 116]. У 1908 р. політичний і громадський діяч, письменник Я. Г. Гололобов зі своєю дружиною М.С. Гололобовою теж засвідчили велику роль праць Д.І. Яворницького у пробудженні любові тільки до його «милої України» [6, с. 130].

Д.І. Яворницький присвятив своє життя служінню своїй рідній неньці-Україні, і це було абсолютно зрозуміло сучасникам, що підтверджується епістолярними прикладами. Так, український письменник, видавець і громадський діяч В.Л. Левицький у листі від 16 травня 1892 р. гадаю цілком не випадково зичив Д.І. Яворницькому «сил до дальшої праці на користь і славу нашої неньки України!» [5, с. 214]. Подібне національне світобачення спостерігається і в листі живописців Ф.С. Красицького і М.І. Струнникова до Дмитра Івановича від 24 листопада 1913 р., який закінчувався ширим вітанням і бажанням доброго здоров'я і багатьох літ «на славу Україні!» [6, с. 166].

Для усвідомлення характеру національної ідентичності Д.І. Яворницького важливо зіставити його світоглядні символи по лінії «своє» – «чуже». У цьому зв'язку вельми прикметним було ставлення Д.І. Яворницького до визначальних символів Російської імперії, російської ідентичності, якими були дві столиці – Москва і Санкт-Петербург. Упродовж кількох років український вчений проживав у Москві. Його листи показують, що це північне місто було чужим для нього. Жодного разу Дмитро Іванович не висловив захоплення першою столицею Росії, постійно знаходячи досить негативні, різкі епітети, називаючи її «смердючою», «страшенно нудною», а своє перебування у ній «московським ярмом» [7, с. 27, 28, 50, 54, 160].

Своє перебування в Москві Д.І. Яворницький розглядав як вимушене, тимчасове, яке використовувалося, щоб або опрацювати численні архівні справи з історії запорозького козацтва, або прочитати в Московському університеті спеціальний курс «Епоха гетьмана Богдана Хмельницького» [7, с. 178, 85]. У процесі роботи над величезним архівним матеріалом Д.І. Яворницький «глибоко зненавидів минулу політику Москви». «Скільки тут лицемірства, ханжества і разом із тим грубого насилля, безсердечності!», – писав із цього приводу Д.І. Яворницький Я.П. Новицькому 16 грудня 1887 р. Напевно, ця обставина теж мала неабияке значення для формування його національного самоусвідомлення [7, с. 178].

Чужою була для Д.І. Яворницького і тодішня столиця імперії – Санкт-Петербург. «Тут я відірваний від усього, що було миле моему серцю... Тут ні Січі, ні степу, ні Дніпра, – все далеко-далеко від мене» – скаржився він Я.П. Новицькому у листі 13 серпня 1885 р.» [7, с. 164]. З кожним місяцем перебування в «північній Пальмірі» почуття «страшної туги» в його душі наростало. Вже 22 листопада 1885 р. Д.І. Яворницький сповіщав того ж Якова Павловича, що перебуває у «клятій темниці, Петербурзі», який названо «клятим містом, пекельним містом!» [7, с. 166]. На цьому тлі особливо емоційним дисонансом звучать слова прагнення Дмитра Івановича служити «для тої України!», зокрема для міста Катеринослава, для якого самовідданий дослідник козацького минулого «вмер би і не пішов би геть з нього» [7, с. 166].

Вже у першій половині 1880-х рр. ширий український патріотизм Д.І. Яворницького набув дієвого характеру і виявився, насамперед, у прагненні науково розробляти козацьку проблематику. Із-під пера дослідника вийшла низка праць, зокрема «Топографический очерк Запорожья (отрывок из сочинения)» (1883), «Число и порядок запорожских сичей с топографическим очерком Запорожья» (1884) та ін., які були опубліковані [14, с. 15].

Звернення до теми запорозького козацтва стало причиною обвинувачень молодого історика в «ярому українофільстві» та навіть «сепаратизмі». Про ці нападки Дмитро Іванович прямо писав Г.І. Маркевичу із Харкова в Катеринославі 22 вересня 1884 р. Обвинувачення глибоко зачепили Д.І. Яворницького. У листі до того ж Г.І. Маркевича від 4 жовтня 1884 р. він писав: «Невже я сепаратист? І не думав і не думаю бути сепаратистом. Люблю клочок землі!» [7, с. 112, 113].

Незважаючи на те, що Д.І. Яворницький не був формально причетним до українського національного руху, не брав участі у нелегальних гуртках, його наукова діяльність відтворювала українську ранньонаціональну історію, а відтак сприяла відродженню серед українства історичної пам'яті й формуванню нового історичного мислення на новій, модерній основі. Усвідомлення цього можновладцями спричинило занесення козацького літописця до розряду «неблагонадійних» осіб. У листі від 12 вересня 1887 р. Д.І. Яворницький сповіщав Я.П. Новицькому із Санкт-Петербурга в Олександрівськ, що внаслідок якогось доносу його «видалили зі служби і циркулярно заборонили приймати в будь-якому учбовому окрузі» [7, с. 177].

Несправедливі обвинувачення не залякали дослідника української старовини, який продовжив поглиблено вивчати козацьку тематику в

архівах. Це була величезна і виснажлива праця. Саме в той час, 16 грудня 1887 р., Д.І. Яворницький писав Я.П. Новицькому із Санкт-Петербурга: «Але чого тільки людина не може подолати, люблячи свою Батьківщину?», безсумнівно, маючи на увазі свою любов до України [7, с. 178].

Результатом великої евристичної роботи Д.І. Яворницького стала публікація цілого ряду ґрунтовних досліджень, у тому числі таких, як «Запорож'є в остатках старини и преданиях народа» у двох частинах (1888), «Сборник материалов для истории запорожских козаков» (1888), «Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края» (1889), «Вольности запорожских козаков. Историко-топографический очерк» (1890), «История запорожских козаков» у трьох томах (1892, 1895, 1897) та ін. [14, с. 19–21].

Займаючись науковою діяльністю, Д.І. Яворницький був далекий від сепаратизму. Його українська національна ідентичність цілком уживалася з політичною лояльністю щодо царського режиму. Приміром, у листі до К.О. Білиловського від 21 серпня 1897 р. Дмитро Іванович згадував про українського громадського діяча О.І. Бородая, який, проживаючи у Санкт-Петербурзі, «хоче когось і для чогось підняти проти Москви. Химери та й годі...» [7, с. 32].

Проте навіть суто наукова діяльність українського дослідника викликала недовіру царського режиму. Так, у 1898 р. цензура заборонила і тримала під п'ятимісячним арештом нову книгу вченого «По следам запорожцев». Д. І. Яворницькому інкримінували, що його праця «написана в українофільському дусі». І лише заступництво предводителя дворянства Катеринославської губернії, впливового громадського діяча і відомого колекціонера Г.П. Алексеєва та вилучення автором двох оповідань відкрили шлях видання до читачів [7, с. 80].

Ця нова книга Д.І. Яворницького про козаків справила велике позитивне враження на читачів. Так, відомий журналіст, публіцист і громадський діяч М.В. Биков у листі від 23 грудня 1898 р. дякував Д.І. Яворницькому за цю «цікаву і симпатичну (за народолобство) книгу» [5, с. 42].

Безсумнівно, праці Д.І. Яворницького блискуче передавали український історичний колорит козацького минулого, вирізнялися багатством історичних образів і мали сильний вплив на свідомість читачів. Цю властивість добре підмітив український поет, перекладач і громадський діяч М.К. Вороний, який 24 січня 1901 р. у листі до «батька отамана кошового», як поважно називав Дмитра Івановича, зокрема, писав про його наукові дослідження, «повні такої чарівливої поезії, що у мене від них голова макитриться, бо вони цілком переносять в часи

козацтва...» [5, с. 113]. Подібні враження від праць Д.І. Яворницького висловлювалися його читачами і через багато років. Так, 22 листопада 1929 р. українська письменниця і громадська діячка Л.М. Старицька-Черняхівська зізналася Д.І. Яворницькому: «Ви буквально, даєте життя минулому і переносите нас в ті часи...» [5, с. 300].

Відтворення Д.І. Яворницьким фактичної основи української національної історії в контексті розвитку відповідної національної ідеї усвідомлювалося не тільки цензорами та іншими чиновниками царського режиму, а й представниками інтелігенції, далекої від карально-охоронного суспільного табору. Так, Я.Г. і І.М. Гололобови у листі до Д.І. Яворницького від 19 листопада 1908 р. зазначали, що своїми творами він пробуджував і зміцнював «кращі якості душі», формував патріотичні почуття до Батьківщини. Характерно, що автори листа вважали (і далеко не безпідставно), що Д.І. Яворницький прагнув прищепити любов тільки «до своєї милої України» і називали його «сепаратистом-українцем» і «апостолом націоналізму» [6, с. 130]. А фольклорист і літературознавець В.В. Данилов чітко визначив місце і роль Д.І. Яворницького в українознавстві, написавши 6 квітня 1909 р.: «Ви – велетень у науці про Україну...» [4, с. 153].

Тому не випадково, підозри в «українофільстві» та «сепаратизмі» з боку царських чиновників тяжіли над Д. І. Яворницьким аж до Першої світової війни включно. Це було закономірно за умов, коли саме великодержавно-шовіністичні погляди характеризували багатьох можновладців. Приміром, Я.Г. Гололобов у листі від 27 квітня 1914 р. згадував про Катеринославського губернатора, німця за походженням Багговута, який був так наляканий українським рухом, що «всяку книжку малоросійською мовою вважає найшкідливішою прокламацією» [6, с. 138].

Українське національне самоусвідомлення Д.І. Яворницького було не стільки теоретизованим, як глибоко вкоріненим у соціальну практику, дієвим. Патріотизм вченого був не декларативним, а цілком реальним, спрямованим на служіння українській національній справі. Характерно, що саме відданість цій справі була для Д.І. Яворницького життєвим орієнтиром, одним із найважливіших чинників оцінки людини. Так, у листі до українського письменника, видавця і громадського діяча В.Л. Левицького від 15 липня 1895 р. він писав про рідного брата видатного українського письменника Панаса Мирного – І. Я. Рудченка: «Людина чесна і розумна, але ж задля українського діла непотрібна» [7, с. 110]. Певно, знаючи цей підхід Д.І. Яворницького, український літератор і громадський діяч К.Є. Котов у листі від 6 серпня 1915 р. просив

його поклопотати «за щирого українця Казановського, щоб він на весь час зостався в Катеринославі при заводах...» [5, с. 178], а український мовознавець і громадський діяч І.М. Прохоренко писав йому 2 жовтня 1918 р. про себе: «Українською справою завжди цікавився...» [6, с. 228].

Чесне ставлення до української національної справи було для Д. І. Яворницького одним із головних пріоритетів ставлення до людини, незалежно від його етнічного походження. Приміром, у листі до видатного українознавця, сходознавця, філолога та перекладача А.Ю. Кримського від 5 квітня 1923 р. він так писав про професора Ю.А. Фогта: «В українській справі правдивий українець» [7, с. 88 – 89].

У служінні українській справі центральне місце за Д.І. Яворницьким безперечно посідала історична наука. Однак Дмитро Іванович не належав до кабінетних вчених. Адже важливим напрямом його діяльності була популяризація історичних знань, правдива оповідь про українське минуле. Ще з молодих літ талановитий дослідник любив виступати зі своїми лекціями перед слухачами як у столицях, так і в периферійній глибинці. Про значення цих виступів свідчить лист археолога, музейного працівника і громадського діяча В.І. Строменка з Ізюма в Катеринослав від 20 лютого 1909 р. «Знаєте, Дмитро Іванович, – зазначав Василь Іоанікійович, – велике діло роблять Ваші лекції задля українського національного розвитку, особливо тим рухом, який вони піднімають серед молоді» [6, с. 542].

У центрі уваги Д.І. Яворницького завжди перебувала українська людність. Тому цілком не випадково дослідник історії запорозького козацтва паралельно із вивченням письмових першоджерел збирав численні етнографічні матеріали. Проводячи археологічні розкопки козацьких могил та під час фольклористичних й етнографічних експедицій Дмитро Іванович знаходився в оточенні нащадків запорозьких лицарів і швидко зближався з простими людьми – хліборобами, лоцманами, рибалками, кобзарями, бандуристами. У процесі живого спілкування з ними він записував українські народні пісні, казки, легенди, перекази, народні оповідання, прислів'я, приказки, загадки та зразки інших жанрів народної прози, які передавалися із вуст у уста протягом багатьох поколінь українців [7, с. 23, 187; 12, с. 73].

Без вивчення цього скарбу народної мудрості не можна було вести мову про збереження історичної пам'яті – важливої ознаки національної ідентичності. Це добре усвідомлював Д.І. Яворницький, який внаслідок своєї фольклорно-етнографічної діяльності зібрав близько 10 тисяч народних пісень, фольклорних та етнографічних першоджерел. У цьому

ж рiчищi слiд розглядати i його працю в царинi археологiї, наслiдком якої стали розкопки близько 1000 археологiчних пам'яток [14, с. 12].

Справжнiм дiтищем Дмитра Iвановича, кажучи словами Д.І. Дорошенка, «з чистим вже українським характером», став Катеринославський iсторико-археологiчний музей [3, с. 151]. За тридцять рокiв дiяльностi ученого-подвижника колекцiя цiєї наукової й культурної установи перетворилася на одну з найфундаментальнiших, увiбравши близько 80 тисяч експонатiв [14, с. 12]. Але вже навіть перед своїм відкриттям у 1905 р. музейне зiбрання справляло велике емоцiйне враження i цiлком виявляло свою українську спрямованiсть. Яскраве поетичне свiдчення цьому залишив вiдомий російський журналiст i письменник В.О. Гiляровський, який, зокрема, написав:

Музей – Україне всей краса,

Живьем в нем запорожцы встали [5, с. 128].

Важлива комунікативна функція в процесі розвитку національної iдентичностi належала пресi. Д.І. Яворницький брав активну участь у журналі «Киевская старина», запрошувався до спiвпраці в iнших часописах. Ця праця сприяла популяризацiї знань з української iсторії, етнографії та фольклористики, створювала необхідне українське національно-культурне середовище [5, с. 204, 215; 3, с. 152].

Поряд iз національною iсторiєю, фольклором та етнографiєю одним iз найсуттєвiших факторiв української національної iдентичностi Д.І. Яворницького була мова. Є пiдстави вважати, що у Дмитра Iвановича достатньо рано починає формуватися українське модерне мислення. При цьому українська iдея розглядалася широко, в контексті служіння всiй українській нацiї, яка об'єднувалася справжнiми національними цiнностями. Такий пiдхiд не роздiляв українцiв за якимись соціальними верствами, станами або класами.

Напевно, однією з таких фундаментальних консолiдуючих цiнностей, на думку Д.І. Яворницького, була мова. У цьому зв'язку надзвичайний iнтерес має лист Дмитра Iвановича до Я.П. Новицького вiд 20 жовтня 1884 р., де він згадував харкiвського аристократа Б. Г. Фiлонова (вiв родовiд вiд запорожця Фiлоненка), який захопився майстернiстю корифея українського театру М.Л. Кропивницького. Симптоматична така фраза Д.І. Яворницького: «I цей талонний, патентований аристократ, вiд волосся i до мозку костей, з розуму сходить вiд Кропивницького; розмовляє не iнакше, як українською! Вiдмінно! Цю справу велику зробив Кропивницький» [7, с. 156]. Вказане свiдчить, що Д.І. Яворницький цiлком усвідомлював важливе значення української мови й

українського театру у розвитку національної ідентичності серед модерної української аристократії.

Принагідно зазначити, що закінчивши Харківський університет, Дмитро Іванович, за згадкою Є.Х. Чикаленка, «не вмів і слова по-українському до пуття сказати» [13, с. 99]. Напевно, помітивши це, колишній учасник Кирило-Мефодіївського товариства, український громадський діяч Д.П. Пильчиков, до якого Д.І. Яворницький прийшов порадитися стосовно теми магістерської дисертації, запропонував молодому історику здійснити подорож землями колишнього Війська Запорозького, щоб наочно побачити козацький край, краще пізнати його минувшину. Д.І. Яворницький прислухався цієї ради і повною мірою скористався нею, ретельно вивчаючи не тільки українську історію, а й мову. Такі науково-дослідні експедиції Дмитро Іванович влаштовував постійно. В результаті він, – кажучи словами Є.Х. Чикаленка, – «став таким типовим, етнографічним українцем, яких між нами майже нема» [13, с. 98–99].

Д.І. Яворницький народився і виріс на Слобідській Україні, де у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. внаслідок змішування українського й російського етнічного масивів та за умов русифікаторської політики царизму важко було зберегти чистоту української мови. Не випадково Дмитро Іванович щиро зізнавався, що «балакав по-слободському (себто по-харьковському)» і не вважав себе людиною, добре знаючою українську мову. З повагою він ставився до тих, хто досконало володів українською і, кажучи його словами, «рубав по-полтавському» [7, с. 19].

Будучи українцем за світосприйняттям, Д.І. Яворницький напевно вважав своїм обов'язком постійно вдосконалювати свої знання з рідної української мови. З цією метою він повною мірою використовував свої науково-дослідні подорожі по історичних місцях південної України, зокрема Катеринославщиною та Херсонщиною, де ще зберігалася жива народна мовна традиція українства [7, с. 80].

Постійно вдосконалюючи свої знання мови, Д.І. Яворницький став писати українською, насамперед, літературні твори. При цьому Дмитро Іванович дуже відповідально ставився до літературного рівня своїх праць, даючи перечитувати тексти кільком знавцям «нашої дорогої мови» і лише після цього віддавав видання до друку [7, с. 245].

Вивчення Д.І. Яворницьким мовних народних глибин, близькість до простого люду під час дослідницьких мандрівок Україною сприяли тому, що його белетристика була багата на мовні здобутки. Це означав навіть такий знавець української мови, як М.Ф. Комаров, який

неодноразово читав рукописи Д.І. Яворницького. У листі із Одеси від 26 серпня 1898 р. він відмітив достоїнства рукопису повісті «Наша доля – божа воля», зокрема констатує: «Ваша мова – щиро народна і виразна» [4, с. 262–263]. Після виходу у світ ця повість Д.І. Яворницького сподобалася й читачам. Зокрема, катеринославський земський діяч С.А. Бродницький із захопленням ділився своїми приємними враженнями від прочитаного: «Чудова малоросійська мова по-справжньому захопила мене» [6, с. 87].

Живе народне слово притаманне й іншим літературним творам Д.І. Яворницького. Приміром, український громадський діяч О.І. Бородай у листі від 3 лютого 1899 р. так захоплено писав Дмитру Івановичу про мову його твору «Максим Вітряк»: «... Ви схопили дух народного генія, а хіба се дрібниця?» [4, с. 104].

Відомий український літератор, мовознавець, педагог та громадський діяч Б.Д. Грінченко був одним із тих, хто захоплювався Д.І. Яворницького до написання й наукових історичних праць українською мовою. У листі від 24 квітня 1901 р. Борис Дмитрович писав у цьому контексті Дмитру Івановичу: «Ви так добре знаєте історію, така гарна у Вас мова, такий хист до малювання словами, що хто ж краще за Вас напише про Січ? А треба, щоб у нас не сама поезія та белетристика, а й наука була по нашому». У тому ж листі Б.Д. Грінченко прямо закликав Д.І. Яворницького «сотворити науку вкраїнською мовою» [4, с. 127].

Але й сам дослідник запорозького козацтва добре усвідомлював необхідність творення національної історії українською мовою. Так, наприклад, у листі до К.О. Білиловського від 2 листопада 1896 р. він стверджував, що український переклад першого тому «Истории запорожских казаков» є необхідною справою заради своїх земляків [7, с. 28].

Д.І. Яворницький поповнював свої мовні знання і в процесі читання творів кращих українських майстрів красного письменства. Своїми мовно-літературними враженнями він, наприклад, ділився з видатним українським письменником та громадським діячем М.М. Коцюбинським, коли писав у листі від 27 червня 1907 р.: «Оце я тільки що вичитав перший том Ваших творів. Що за мова прехороша! Що за характери! Що за знання душі чоловіка! Що за краса в малюванні природи! Що за поезія!» [7, с. 86].

Той факт, що в українському національному самоусвідомленні Д. І. Яворницького особливе місце посідала рідна мова, підтверджують його систематичні заняття лексикою. Упродовж десятиліть Дмитро Іванович наполегливо збирав і записував оригінальний лексичний

матеріал, дбаючи про поповнення українського лексичного багатства, мріючи про видання оригінального словника української мови, який би містив тільки ті слова, що відсутні в інших словниках.

Дослідник збирав лексичний матеріал із живих вуст і виписував із різних книжок. У 1914 р. в його розпорядженні налічувалося вже 6700 слів, які не увійшли до «Словаря української мови» Б.Д. Грінченка. У 1919 р. Дмитро Іванович видрукував у Катеринославі перший том власного «Словника української мови», який містив лексичний матеріал від літери А до літери К. Пізніше, у 1927 р. Д.І. Яворницький писав І.Ю. Репіну, що вже зібрав такий обсяг лексичного матеріалу, якого вистачить ще на два томи. Усього лексичні скарби вченого перевищували 55 тисяч слів, до того невідомих українським мовознавцям. Це була подвижницька праця, яка тривала протягом десятків років. Д.І. Яворницький не припиняв її навіть у найважчі часи сталінського тоталітарного режиму [7, с. 71, 248, 206, 207, 240; 10, с. 97–98].

За російського імперського режиму розвиток української ідентичності суттєво гальмувався через відсутність української школи, яка могла б донести знання про національну історію та культуру, а відтак сприяти поширенню національної свідомості через засвоєння певних культурно-історичних цінностей молодим поколінням. Цю функцію національної школи Д.І. Яворницький добре усвідомлював. У 1903 р. дослідник козацького минулого з великою любов'ю читав лекції на загальноосвітніх курсах у Катеринославі, використовуючи багатобарвну поетику українського слова і в такий спосіб знайомлячи слухачів з рідною історією. А навесні 1905 р. Д.І. Яворницький ініціював збір підписного листа про потреби української школи в Катеринославі. З організацією в Катеринославі місцевої «Просвіти» Дмитро Іванович використовував і її трибуну для своїх популярних викладів з історії Запорозжя [8, с. 27–28; 7, с. 61; 3, с. 151].

Значно ширші можливості відкрилися перед Д.І. Яворницьким на ниві української освіти після повалення царського режиму. За гетьмана П. Скоропадського було засновано Катеринославський університет, куди запросили відомого дослідника запорозького козацтва. Вже улітку 1918 р. Д.І. Яворницького обрали професором по кафедрі історії місцевого краю і Запорозжя. У 1920-х – на початку 1930-х рр., коли на базі Катеринославського університету функціонував Інститут народної освіти, Дмитро Іванович продовжував науково-педагогічну діяльність. У 1922 р. відомий вчений очолив науково-дослідну кафедру українознавства [7, с. 44; 4, с. 639].

У 1929 р. Д.І. Яворницького обрали дійсним членом ВУАН, що означало публічне визнання заслуг вченого в Радянській Україні. Однак уже в 1933 р. плідна й різнобічна діяльність науковця і педагога була штучно перервана через обвинувачення в українському буржуазному націоналізмі. Втім навіть позбавивши Д.І. Яворницького роботи, сталінський режим не наважився відібрати звання академіка, а в 1937 р., за часів великого терору, не скасував рішення Президії АН УРСР про присудження йому наукового ступеня доктора суспільних наук [13, с. 30, 31].

Уже на схилі літ, 12 травня 1939 р. Дмитро Іванович поетично висловив у листі до фольклориста, літературознавця та педагога В.В. Данилова своє життєве кредо служити для України:

Хотілося жити
На благо Вкраїни
І кинути зерна
На рідную ниву [7, с. 67].

І дійсно Д.І. Яворницький все життя присвятив служінню рідній землі, рідному народові. За своїм світобаченням це був непересічний українець-патріот, який своїм відданим служінням українській справі у галузях історії, етнографії, фольклористики, археології, літератури і мовознавства, музеєзнавства й освіти сприяв поширенню української національної ідентичності серед різних верств свого народу.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С.В.* Енциклопедист козаччини // Укр. істор. жур. – 2005. – № 4. – С. 4 – 43.
2. Академік Д.І. Яворницький і перша вища гірнична школа України: докум. і матер. / За заг. ред. проф. Г.К. Швидько. – Д., 2004.
3. *Дорошенко Дмитро.* Мої спомини про давнє минуле (1901 – 1914 роки). – К., 2007.
4. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Вип. 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького / Упоряд.: С.В. Абросимова, А.І. Перкова, О.В. Піцик, Н.Г. Чередник; Вступ. ст. С.В. Абросимової, А.І. Перкової; Перед. слово Б.Т. Карапиша. – Д., 1997.
5. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Вип. 2: Листи діячів культури до Д.І. Яворницького / Упоряд.: С. В. Абросимова, Н.Є. Василенко, А.І. Перкова та ін.; Вступ. ст. С.В. Абросимової; Під заг. ред. Н.І. Капустіної. – Д., 1999.
6. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 3:

Листи музейних діячів до Д.І. Яворницького / Уклад.: С. В. Абросимова, Н.Є. Василенко, А.І. Перкова та ін. / За заг. ред. Н.І. Капустіної. – Д., 2005.

7. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 4: Листи Д.І. Яворницького до діячів науки і культури / Упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; За заг. ред. Н.І. Капустіної. – Д., 2005.

8. *Коваленко Олексій*. Спогади про Дмитра Івановича Яворницького // *Чабан Микола*. Сучасники про Д. І. Яворницького. – Д., 1995. – С. 27–29.

9. *Кресіна І.О.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз): Монографія. – К., 1998.

10. *Матвієвський Павло*. На аудієнції у наркома. Спогади історика // *Чабан Микола*. Сучасники про Д.І. Яворницького. – Д., 1995. – С. 96–102.

11. Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. праць / Ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2005.

12. *Рильський Максим*. Запорозький характерник // *Чабан Микола*. Сучасники про Д.І. Яворницького. – Д., 1995. – С. 72 – 75.

13. *Сохань П.С.* Видатний дослідник запорозького козацтва, полум'яний український патріот / П.С. Сохань, М.М. Олійник-Шубравська // *Яворницький Дмитро*. Твори: У 20 т. / Ред. кол.: Павло Сохань (голов. ред.) та ін. – Т. 1. – К.; Запоріжжя, 2004. – С. 11–33.

14. *Чикаленко Євген*. Спогади (1861 – 1907). – К., 2003.

15. *Яворницький Дмитро*. Твори: У 20 т. / Редкол.: Павло Сохань (голов. ред.) та ін. – Т. 1. – К.; Запоріжжя, 2004.

16. *Яворницький Дмитро*. Твори: У 20 т. / Редкол.: Павло Сохань (голов. ред.) та ін. – Т. 2. – К.; Запоріжжя, 2005.

Надійшла до редколегії 27.10. 2007 р.